

QO'NG'IROTLAR SULOLASI DAVRIDA XIVA XONLIGINING TASHQI SIYOSIY ALOQALARINING YO'LGA QO'YILISHI

Berdiyev Abduvali Abdug'aniyevich,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

e-mail: abduvali4111104@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-6958-0605>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligining tashqi diplomatik va savdo aloqalari haqida ayrim ma'lumotlar keltiriladi. Jumladan, Buxoro, Qo'qon xonliklari, Eron, Hindiston, Afg'oniston va Rossiya bilan amalga oshirgan elchilik aloqalari, savdo-sotiq, o'zaro bordi-keldi masalalari jamlangan holda maxsus ilmiy tahlil qilingan. Mavzuga doir tadqiqot va tadqiqotchi olimlar fikrlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, Antony Jenkinson, Pyotr I, Eron, Hindiston, Afg'oniston, Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasi, D.Gladishev va M.Muravin ekspeditsiyasi.

Анотация: В этой статье представлена некоторая информация о внешних дипломатических и торговых отношениях Хивинского ханства. В частности, был проведен специальный научный анализ по вопросам отношений посольств, торговли, взаимоотношений с Бухарским, Кокандским ханствами, Ираном, Индией, Афганистаном и Россией. Мнения исследователей и исследователей по этому вопросу были изучены.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Энтони Дженкинсон, Петр I, Иран, Индия, Афганистан, Бекович-Черкасская экспедиция, экспедиция Д.Гладышева и М. Муравина.

Annotation: This article provides some information about the Khiva Khanate's foreign diplomatic and trade relations. In particular, a special scientific analysis was made on the issues of embassy relations, trade, mutual relations with Bukhara, Kokand khanates, Iran, India, Afghanistan and Russia. The opinions of researchers and research scholars on the subject were studied.

Keywords: Khiva Khanate, Anthony Jenkinson, Peter I, Iran, India, Afghanistan, Bekovich - Cherkassky Expedition, D.Gladishev and M.Muravin expedition.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mavzuning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligiga erishganligi o'zbek xalqi hayotida buyuk tarixiy voqea bo'ldi. Totalitar tuzumga asoslangan sobiq ittifoqning parchalanib ketganligi, O'zbekistonning suvereniteti va davlat mustaqilligining e'lon qilinishi-o'tgan ajdodlarimizning bir yarim asr davomida ushalmay kelgan asriy orzulari, ko'pgina avlodlarning istiqlol yo'lida to'kkan qutlug' qonlarining natijasi, ularning haq yo'lidagi kurashining tantanasi bo'ldi.

Mustaqillik sharofati bilan bu holatga barham berildi. Istiqlol yillarida o'tmishda qolgan «kamchiliklar»ning salbiy ta'siri bartaraf etildi. Mustaqil O'zbekiston jahonning nufuzli xalqaro tashkilotlari va mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy madaniy aloqalarni o'rnatdi. Respublikamizning tashqi aloqalarini ta'minlaydigan davlat organlari tashkil etildi. Tashqi siyosat va diplomatiya sohasida juda ko'p ishlar amalga oshirildiki, bu O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyati tomonidan tan olinishi va o'z munosib o'rnini topishi, nufuzini ortib borishiga qulay imkoniyat tug'dirdi.

O'zbek milliy diplomatiyasi tarixi O'zbekiston tarixining o'ta muhim va ajralmas tarkibiy qismidir. Hozirda mazkur masalani ilmiy asosda, xolisona yoritish respublikamiz tarixchi olimlarining dolzarb vazifalaridan biridir. Zero, o'zbek milliy diplomatiyasining qadimgi davrlardan tortib to keyingi xonliklar davrlarida erishgan yutuq

va kamchiliklarini xolis o'rganish va tahlil etish asosida zarur saboqlar, nazariy xulosalar chiqarish nafaqat ilmiy, balkim muhim amaliy va tarbiyaviy ahamiyatga ham egadir. Mavzuning bugungi holatining tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'rilayotgan davrda Xiva xonligining qo'shni davlatlar bilan o'zaro olib borgan elchilik, savdo-sotiq va madaniy sohalardagi aloqalari tarixini qisman o'z ichiga olgan ilmiy ishlar, adabiyotlar va maqolalar mavjud.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Hozirgi kunda davlatchilik tariximizning turli davrlarida faoliyat ko'rsatgan davlat uyushmalarining tashqi aloqalari va diplomatik munosabatlarini o'zida aks ettiruvchi kitoblar va maqolalar mavjud. Diplomatika tariximizning ma'naviy asoslarini o'rganishda Mannopov B. ning maqolasi ham muhimdir. Xonliklar va Chor Rossiyasi bosqinidan keyingi davridagi elchilik aloqalari va savdo-sotiq masalalari 2000-yilda nashr etilgan «O'zbekistonning yangi tarixi» [1] birinchi kitobida keng va atroflicha berilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Xiva xonligining Rossiya davlati bilan diplomatik, o'zaro savdo-sotiq aloqalari tarixiga doir bir qator ilmiy ishlar e'lon qilingan.[2] Bu ilmiy tadqiqot ishlarida mualliflar Rossiya davlati bilan Turkiston xalqlarining, jumladan Xiva xonligining diplomatik aloqalari tarixini qadimgi davrlardan tortib to 1917-yilgacha bo'lgan davrlarini bir muncha xolisona yoritib, ana shu aloqalar tarixini ilmiy jihatdan o'rganishga katta hissa qo'shganlar. Mazkur asarlarda Rossiya bilan O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi savdo-sotiq munosabatlari, madaniy aloqalar, diplomatik aloqalar va ularning o'ziga xos tomonlari ham keng atroflicha yoritilgan. Biroq, bu asarlarda alohida holda Xiva xonligining Rossiya bilan olib borgan o'zaro aloqalari tarixi maxsus tadqiq qilinmaydi. Shuningdek, ko'rilayotgan davrda Xiva xonligining boshqa qo'shni davlatlar Buxoro, Qo'qon xonliklari, Eron, Hindiston va Afg'onistondagi mavjud davlatlar bilan olib borgan o'zaro

aloqalarining ayrim tomonlariga doir bir qator ilmiy ishlar e'lon qilingan.[3] Ushbu asarlarda o'zaro aloqalarning ayrim jihatlari ochib berilgan. Tadqiqotlarning taxmin va tavsifi shundan guvohlik beradiki, Vatanimiz tarixshunosligida Xiva xonligining qo'shni davlat Buxoro, Qo'qon xonliklari, Eron, Hindiston, Afg'oniston va Rossiya davlati bilan olib borgan o'zaro elchilik, savdo-sotiq, madaniy sohalardagi hamkorliklariga doir yaratilgan asarlar, maqolalar va arxiv hujjatlarini jamlagan holdagi yagona tadqiqot hozircha yo'q.

Mavzuning ilmiy yangiligi shundan iboratki, tadqiqot uchun tanlab olingan mavzu, uning tarkibiga kirgan qator muammolar to'liq, yaxlit holda maxsus tadqiq qilinmagan. Shu bois maqolamda ana shu holat hisobga olinib hozirga qadar mavjud adabiyotlar, maqolalar, qo'lyozma asarlar, sayyohlar yozib qoldirgan mavzuga oid esdaliklar asosida tadqiq etilayotgan davr ichida Xiva xonligining qo'shni davlatlar jumladan Buxoro, Qo'qon xonliklari, Eron, Hindiston, Afg'oniston va Rossiya bilan amalga oshirgan elchilik aloqalari, savdo-sotiq, o'zaro bordikeldi masalalari jamlangan holda maxsus ilmiy tahlil qilinmoqda. Mavzuga doir materiallar jamlangan holda o'rganilmoqda.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tadqiqotda tadqiq etilayotgan muammo- Xiva xonligining qo'shni davlatlar bilan o'zaro munosabatlarining XVIII – asrning ikkinchi yarmi XIX asrdagi tarixi davrimizning yuksak, yangi talablari va mustaqillik mafkurasi nuqtai nazaridan yoritishga va tahlil etishga harakat qilindi. Muallifning bu sa'y-harakati O'zbekistonimizning xonliklar davri tarixini yaratishda ozmi-ko'pmi hissasi bo'lib qo'shilishi mumkin. Ayni vaqtda mazkur tadqiqot o'quv predmeti sifatida O'zbekiston tarixining mazmunini boyitishga ham yordam beradi. O'zbek milliy diplomatiyasining xonliklar davrida ham to'plagan tajribalarini jumladan Xiva xonligida umumlashtirish birmuncha hozirgi kun uchun amaliy ahamiyati ham egadir. Chunki mustaqil O'zbekistonning bugungi kundagi diplomatik aloqalarida qadimgi sharq jumladan

o'zimizning qadimda bu sohada to'plagan boy tajribalardan unumli foydalanish joiz. Shuningdek ushbu maqolamiz materiallaridan mutasaddi tashkilotlar va xodimlar o'zlarining g'oyaviy tarbiyaviy, ma'rifiy va targ'ibot ishlarida elchilik aloqalari, savdo-sotiq munosabatlari tarixini yoritishda ham keng foydalanish mumkin.

So'nggi yillarda O'zbekiston tarixining qator dolzarb masalalarini o'rganishda aniq va haqqoniy tarixiy yondashuv masalasi muhim bo'lib bormoqda. Ayniqsa, o'zbek davlatchiligi, uning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini chuqur o'rganish va tahlil qilish, tarixiy manbalardagi ma'lumotlarni ilmiy muomalaga kiritish maqsadida tadqiqotlar olib borish shu kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Ta'kidlash joizki, o'zbek xonliklaridan biri bo'lgan Xiva xonligi – O'rta Osiyo tarixi, uning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayoti va xalqaro munosabatlarida katta iz qoldirgan davlat bo'lib, uning har bir hukmdori yuritgan ichki va tashqi siyosat hamda uning oqibatlarini o'rganish alohida ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo qiladi.

Shu bilan birga XVIII – XIX asrlarda Xiva xonligi muayyan dinamik taraqqiyot bosqichiga erishdi. Qo'shni Buxoro amirligi, Qozoq juzlari va bebosh turkman urug'larining murakkab sharoitida bo'lishiga qaramay, xonlikda ba'zi barqaror holatlar kuzatiladi. Shu davrda Xiva xonligi o'zining tashqi savdo munosabatlariga ham katta ahamiyat bera boshlagan. Lekin tarixiy ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, xonlik o'zining tashqi iqtisodiy munosabatlari ko'proq Rossiya va u orqali G'arb mamlakatlari tomon intiladi. O'z navbatida G'arb mamlakatlarining ham, xususan, Angliyaning Xiva xonligiga qiziqishi va u orqali Eronga chiqish istagi bor edi. Aslida bu istak XVI asrdan boshlab kuzatiladi.

Jumladan, Angliyaning Moskvada tashkil etilgan savdo kompaniyasi Ivan Grozniy yorlig'i bilan A.Jenkinson rahbarligidagi savdo ekspeditsiyasi shakllangan.

Rus podshosi Pyotr I ham xonlik bilan munosabatlarni yaxshilashga harakat qiladi. U nafaqat O'rta Osiyo bilan, balki Eron hamda Shimoliy Hindiston bilan ham savdo

aloqalarini o'rnatishga uringan. Biroq, O'rta Osiyo xonliklaridagi Rossiya elchiligi ko'pincha fojia bilan yakunlangan.

Rus amaldorlarining O'rta Osiyo xonliklariga yuborgan elchi va savdogarlari tomonidan to'plangan ma'lumotlari o'z davrida Buxoro va Xiva xonliklarining tabiiy va boshqa boyliklari Rossiyaning qiziqishiga sababchi bo'lgan edi. Shunday moyillik xonliklar tomonidan yuborilgan elchilik aloqalarida ham kuzatiladi. Xususan, 1726-yilda Peterburgga xivalik elchi Subxonqulibek kelgan. U rus hukumati oldiga Rossiya bilan Xiva o'rtasida savdo munosabatlarini qaytadan yurgizish masalasini qo'yadi. 1726-yil 17-sentyabrda Oliy maxfiy kengash Rossiyadan Xivaga savdogarlarni jo'natish xivaliklar uchun ham, Xivadagi rossiyaliklar uchun ham foyda keltiradi, axir savdoning taqiqlanishidan ham xazina, ham savdogarlar zarar ko'rmoqda, degan xulosaga kelgan edi.

Subxonqulibek elchilik missiyasiga javoban, Rossiya Oliy maxfiy kengashi Xiva bilan savdo munosabatlari o'rnatish to'g'risida maxsus qaror chiqargan va Astraxandagi tayanch punktidan foydalanib, o'sha paytlarda Rossiya bilan savdo aloqalarida mashhur bo'lgan samarqandlik Yodgor Alimov rahbarligida Xivaga rus savdo karvonini jo'natadi.

1728-yilda Xivaga jo'natilgan ushbu karvon boshlig'i Yodgor Alimovga Rossiya savdo aloqalari uchun nafaqat Xiva haqida, balki Buxoro, Samarqand, Balx, Qoshg'ar, Toshkent, hatto Boburiylar Hindistonining Kobul va Lahor shaharlarigacha qanday imkoniyatlar borligini o'rganish vazifasi topshiriladi. Ushbu savdo karvonini himoya qilish uchun Yoyiq kazaklaridan tuzilgan otliq askarlar ajratilgan. Yuqoridagi Oliy maxfiy kengash qarorida Astraxanda va Rossiyaning boshqa shaharlarida Xiva va Buxorodan keltirilgan mollar bilan savdo qilishga ruxsat berilgan edi.

Tadqiqotchilardan O'rta Osiyodagi agrar masalalar bilan shug'ullangan E. Zelkina o'rta asrlar boshlarida Yevropa bilan Hindiston o'rtasidagi savdo aloqalarda O'rta Osiyo xalqlarini, jumladan Xiva xonligining

ishtirokiga alohida urg'u berib o'tadi. Bu davrda savdo-sotiq juda ham gullab yashnaganligi, ammo, XVI-XVII asrlarda bu savdo bir oz sekinlashgan bo'lsa, XVIII asrda yana jonlanish sezilganligini ta'kidlaydi. Muallif o'rta asr bozorlaridagi qul savdosiga ham e'tiborini qaratgan. Qulchilik bozori ko'proq Xivada bo'lganligi ehtimol. Unga ko'ra, Xivaning katta bozorlarida 200 tagacha qullar bo'lgan, O'rta Osiyoda qullar mehnati samarasiz bo'lib, ular asosan uy ishlarida va dalalarda ishlatilgan. Shuningdek, Xiva va Buxoroning Eron bilan chit, movut va qullar orqali qizg'in savdo qilganligini ham ta'kidlab o'tadi.[4-20- bet].

Ma'lumki XVIII asrning 40-yillari oxirlaridan Erondagi ichki vaziyatning og'irligi va g'alayonlar hind savdosiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatgan. Eronda xonavayron bo'lgan hind savdogarlari endilikda e'tiborlarini O'rta Osiyo savdosiga qaratishga majbur bo'lgan. Avvallari unchalik rivojlanmagan hind savdosi, XVIII asrning ikkinchi yarimida muntazam davom etadigan va keng miqyosda olib boriladigan bo'ldi.

Shu o'rinda xulosa chiqarish mumkinki, birinchidan, Xiva xonligi Eron bilan savdo aloqalari o'rnatgan bo'lgan, ikkinchidan Xiva tovarlari hind savdogarlari qo'li bilan Rossiyaga olib borilgan, uchinchidan hindlar Eron orqali Xiva-Rossiya savdosida vositachi rolini bajargan.

XVIII-XIX asrlarda Xiva xonligi muayyan dinamik taraqqiyot bosqichiga erishgan edi. Qo'shni Buxoro amirligi, Qozoq juzlari va bebosh turkman urug'larining murakkab o'rovi sharoitida bo'lishiga qaramay, xonlikda ba'zi ravon holatlar kuzatiladi. Shu davrda Xiva o'zining tashqi savdo munosabatlariga ham katta ahamiyat bergan. Lekin ayrim ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Xivaning tashqi iqtisodiy munosabatlari ko'proq Rossiya va u orqali g'arb mamlakatlari tomon intilgan. Xuddi shuningdek, G'arb mamlakatlarining, xususan, Angliyaning Xivaga qiziqishi va u orqali Eronga chiqish istagi paydo bo'lgan. Aslida esa bu intilish XVI asrdan boshlab kuzatiladi. Masalan, Angliyaning Moskvada tashkil etilgan savdo kompaniyasi Ivan Grozniy yorlig'i bilan

A.Jenkinson rahbarligidagi savdo ekspeditsiyasiga sabab bo'lgan.

Bu o'rinda Xivaning sharq mamlakatlari bilan savdo munosabatlari qanday kechgani masalasi yetarli darajada ma'lumotlar bilan ta'minlangan emas. Bu haqda XVI-XIX asrlar orasida Xivaga kelgan ko'plab savdo karvon ekspeditsiyalari tomonidan berilgan hisobotlardagi ma'lumotlargagina tayanilishi mumkin. Shu bilan birga Xivaga jo'natilgan G'arb mamlakatlarining, xususan, Rossiya va Angliyaning XVIII-XIX asrlar davomidagi savdo ekspeditsiyalari ma'lumotlariga ham alohida to'xtalish mumkin. Jumladan, 1726-yilda Xivadan Subxonqulixon boshliq elchilik missiyasi Peterburgga kelib Yekaterina saroyida qabul qilingan. Elchilikning maqsadi Petr I davrida Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasining halokati tufayli uzilib qolgan savdo-iqtisodiy munosabatlarni tiklash edi. Holbuki, Xiva tomonidan Petr I ga qadar Rossiya bilan aloqalar o'rnatish maqsadida 1585-yilda Xo'ja Muhammad boshchiligidagi, 1641-yilda Muhammad Amin Bahodir, 1646-yilda Nazar Nodirqulov, shu yilning o'zida Shohbobo rahbarligidagi bir qancha elchilik missiyalari va nihoyat Petr I ning o'zi davrida Shohniyozxon elchiligi amalga oshirilganligi yuqorida ta'kidlab o'tildi. XVIII asrning 20 – 40 yillari Rossiyaning O'rta Osiyo xonliklari bilan aloqalarida biroz sustkashlik seziladi. Bu holat Bekovich – Cherkasskiy ekspeditsiyasining halokati tufayli 1716-yildagi Rossiya bilan Xiva o'rtasidagi savdo iqtisodiy aloqalarining to'xtatilishi bilan bog'liq edi.

Bu davrda Rossiyadan O'rta Osiyo xonliklariga, Xivaga keltirilayotgan mahsulotlar orasida mis, temir, po'lat, alyuminiy va boshqa turli metallar, metaldan yasalgan turli uskunalar asosiy o'rin egallagan. O'rta Osiyodan paxta, jun, quritilgan meva, gilam va boshqa mahsulotlar Rossiyaga jo'natilgan.

XIX asr o'rtalarida O'rta Osiyodan Rossiya bozorlariga har yili 4 mln. so'mlik mahsulotlar chiqarilgan. Rossiyadan esa 3 mln. so'mlik mahsulotlar keltirilgan. Nijniy Novgorod, Qozon, Astraxan va Orenburg shaharlari Xiva va O'rta Osiyo

savdogarlarining juda serqatnov shaharlari bo'lib qoldi. XVIII asr o'rtalarida va XIX asr boshlariga kelib, O'rta Osiyo masalasida Rossiya va Angliya munosabatlari ancha keskinlashib qoldi. Angliya hukumati o'zining Hindistondagi hukmronligini mustahkamlab olgach, O'rta Osiyo xonliklarini ham o'z ta'sir doirasiga olish niyatida edi. Rossiya ham xuddi shunday niyatni ko'zlayotgan edi. Natijada O'rta Osiyo masalasida Angliya bilan Rossiya manfaatlari to'qnashib qoldi. O'rta Osiyo Rossiyaga xom ashyo manbai sifatida juda ham zarur edi. Ammo uni qurol kuchi ishlatib darhol bosib olish uchun hali Rossiya tayyor emas edi. Shuning uchun Rossiya O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo-sotiqni yanada kengaytirish, o'zaro munosabatlarni yaxshilash, Xiva va Buxoro xonliklari haqida yanada ko'proq ma'lumotlar to'plash yo'lini tutdi. Shu maqsadda Xivaga 1740-1741-yillarda Dmitriy Gladishev va Ivan Muravin boshchiligida ekspeditsiyalar uyushtirildi. Ular Orol dengizining chap tomonida geografik va harbiy topografik tekshirish ishlari olib bordilar. D.Gladishev va M.Muravin ekspeditsiyasi Sirdaryo havzasida ham tekshirishlar o'tkazib, bu yerda harbiy istehkom qurish joyini aniqladi. Xuddi o'sha vaqtda, tijorat bahonasi bilan, Xivada sayohat qilgan Gokk va Tomson boshchiligidagi ingliz razvedkasi ham Orolning G'arbiy tomonida qidiruv ishlari bilan shug'ullanar edi.

O'rta Osiyo uchun Angliya va Rossiya o'rtasidagi raqobat XIX asrning 70-yillarigacha davom etdi. 1819-yilda Xivaga elchi sifatida N.Muravyov keldi. U Xiva xoni bilan muzokaralar olib bordi. Bu muzokaralar, asosan, ikkala mamlakat o'rtasidagi savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash, bir-birlarining chegaralariga xavf tug'dirmaslik haqida kelishib olishga bag'ishlangan edi. N.Muravyov o'zining Xiva safari haqida yozib qoldirgan hisobotida Xiva Rossiya munosabatlari hamisha ham bir tekis bo'lmagan. Ular o'rtasida kelishmovchiliklar, hatto to'qnashuvlar ham bo'lib turgan. Ma'lumki, Rossiya XIX asrning 30-yillariga kelib, qozoq dashtlarini shimoliy qismini o'z

tasarrufiga o'tkazishni nihoyasiga yetkazgan edi. Biroq Sirdaryoning quyi oqimi bilan Orenburgning shimoliy qismidagi maydonlar hamda Urol daryosi bilan Kaspiyning shimoliy-sharqiy sohillari oralig'idagi keng hududlar hali na Xiva xonligi, na Rossiyaga qarashli edi. Ana shu maydonlarda Rossiya va Xiva ta'siridagi qozoqlar ko'chib yurar va chorvasini boqardi. Ikkala tomon ham ana shu hududlarni o'z tasarrufiga olish niyatida edi. 1834-yilda Rossiya hukumati topshirig'i bilan Mang'ishloqda Novoaleksandrovska harbiy istehkomi qurildi. Bu qo'rg'on rus qo'shinlarining O'rta Osiyoga keyingi yurishlarida tayanch vazifasini bajaradi. Novoaleksandrovska qal'asining qurilishi Xiva xonligining keskin noroziligi sabab bo'ldi. Shundan keyin Xiva-Rossiya munosabatlari keskin tus oldi. Rossiya hukumati Xiva xonligini qurol kuchi bilan o'z talablariga bo'ysundirish maqsadida, 1739-1740-yillar oralig'ida Orenburg gubernatori general V.A.Perovskiy boshchiligida Xivaga yurish boshladi. Bu yurish ham tabiiy ofatlarga duch kelib, muvaffaqiyatsiz tugadi.

Xiva xoni Olloqulixon Rossiya bilan munosabatlarini yumshatmasa, ahvol urushga olib kelishini payqab, 1840-yilda Peterburgga maxsus elchilar yuboradi. 1741-yilda esa Rossiya hukumati tinchlik muzokaralarini davom qildirish uchun Xivaga kapitan G.I.Danilevskiy boshchiligida o'z vakillarini jo'natdi. Rossiya bilan Xiva xonligi o'rtasidagi avvalgi savdo sotiq, diplomatik munosabatlar yana qayta tiklandi. Lekin Rossiya hukumati o'zining qora niyatlaridan qaytmadi. U Xiva xonligining ichki ishlariga aralashish, xonlik haqida harbiy strategik ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar to'plash ishini to'xtatmadi. 1846-yilda Xiva xonligi hududida, Mang'ishloqda Orol dengizi va Sirdaryo atroflarida M.Ivanin boshchiligida bir guruh harbiy mutaxassislar ish olib bordi. Ular Xorazm vohasi va Orolbo'yining harbiy topografik xaritasini tayyorladilar. Bu ishni 1848-yilda kelgan kapitan A.Butakov davom ettirib, u ham Xorazm vohasining ancha mukammal harbiy topografik xaritasini yaratdi.

A.Butakov ekspeditsiyasi 1853-yilda ham

Xorazm vohasida ish olib bordi. Uning ekspeditsiyasi Amu va Sirdaryoda rus kemasozligining yo'lg'a qo'yish imkoniyatlarini har taraflama asoslab berdi. 1858-yilda Xivaga yuborilgan polkovnik Ignatev boshchiligidagi maxsus komissiya Xiva va Buxoro xonlarini Amudaryoda rus kemalarining erkin suzishiga ko'ndirdi. Shunday qilib, Rossiya hukumati XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmi davomida O'rta Osiyo, jumladan, Xiva xonliklari bilan savdosotiq, diplomatik aloqalarni rivojlantirib, elchilar hamda turli ekspeditsiyalar yordamida bu xonliklarni kelgusida bosib olish uchun barcha zarur ma'lumotlarni to'plab olishga muvaffaq bo'ldi.

XIX asrning 30-40-yillarida Xiva xonligida hunarmandchilik sohasidagi ahvoli yoki uning imkoniyatlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud edi. Jumladan: Xiva, Hazorasp, Xonqa, Yangi Urganch, Karmana, Qo'shko'pir, G'azovot, Shovvot, Chig'atoy, Ambar, Kat, Toshovuz, Gurlan, Xitoy, Manng'it, Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Bag'dod, Bo'ldimsoy, Ilyali, Eshonqipchoq, Qilich Niyozboy, Qo'xna Urganch, Pitnak, Porsu, Shohobod, Mari, Penja va Saraxs degan joylar muhim o'rin egallagan edi. O'sha vaqtda Xiva shahri ikki qavat devor bilan o'rab olingan: birinchi devorning uzunligi 2 chaqirim, kengligi 200 sarjin bo'lib, uning burchaklarida to'rtta gumbaz qorovulxona qurilgan. Shaharga kirish uchun sharq tomonda Abdanbobo darvozasi, shimolda-Bachki darvozasi va g'arbda — Shermuhammadota darvozasi bo'lgan. 1842-yilda Olloqulixon shaharni kengaytiradi. Shahar atrofidagi devorning aylanma uzunligi 6 chaqirimga yetkaziladi. Shaharga kirish uchun yangi devorga 12 darvoza o'rnatiladi. Natijada Xiva shahrining maydoni 10 desyatinaga, aholining soni 10000 kishiga etadi. Xiva diniy va ilmiy markaz bo'lib, bunda 17 machit, 22 madrasa va xon saroyi o'rnatilgan edi.[5:119-bet]

Shuningdek, Shaharliklar Polvon ota arig'i suvidan foydalanar edilar. Lekin ariqlardan oqadigan suvlarning ifloslanishi sababli turli kasalliklar, ayniqsa rishta kasali tarqalar edi. Xivada va uning atrofidagi yerlarda qishloq

xo'jaligi ishlari, ayniqsa bog'dorchilik bilan shug'ullanilar edi. Shaharda 260 do'kon, bir qancha karvon saroylar bor edi. Yana savdogarlar uchun cheti devorli katta va uzun timlar mavjud edi.[3:121-bet] Paxta, ip, ipak, gilam, kigiz, sholcha, arqon, mis, temir, yog'och, o'tin, non bozorlari bo'lar edi. Yoki kavushdo'zlar, temirchilar, zargarlar, miskarlar, duradgorlar, egarchilar, attorlar, bazzozlar, idish-tovoqlar, choy, sovun-sham, pichoq, charm va shunga o'xshashlar bilan savdo qiladigan alohida-alohida rastalar ham bo'lgan. Turli meva rastalari ham mavjud edi.

Xonlik shaharlaridan Qo'ng'iro't, Gurlan, ko'hna Urganch, Yangi Urganch, Hazorasp, Toshhovuz, Mari ham katta imkoniyatga egaligi bilan ajralib turadi. Bu yerda 315 savdo do'koni, 7 machit, hammom, karvon saroy va shu kabi pishiq g'ishtdan qurilgan uylar bo'lgan. Shahar atrofida yaxshi mevazor bog'lar bor edi.[5:118-bet] Gurlan shahrida esa 300 dan ortiq har xil do'konlar ishlab turgan. Xonlikning eng eski shaharlaridan ko'hna Urganch o'sha davrda xaroba holda bo'lsa ham, lekin o'zining qadimgi yodgorliklari bilan O'rta Osiyoda va butun Sharqda mashhur edi. Ko'xna Urganchdan bir chaqirim chetda, xon arig'i bo'yida shaharcha vujudga keldi. Uning atrofi devor bilan o'rab olindi. U obodlasha bordi. Yangi Urganch 15-20 machit va 2 madrasani, 320 do'kon va bir qancha karvon saroylarni o'z ichiga olgan edi.[5:120-bet] Eng qadimgi shaharlardan Hazorasp Xivadan 57 chaqirim sharq tomonda joylashgan bo'lib, atrofi devor bilan o'ralgan. Shaharda 10 machit, Inoqning arki, pishiq g'ishtdan qurilgan madrasa, 150 do'kon mavjud edi; bu erda ham savdo va hunarmandchilik ancha taraqqiy qilgan edi.[5:121-bet] Xivadan 61 chaqirim shimolig'arbdagi Toshhovuz Xorazm xoni-Rahimxonning asosiy dam olish joylaridan biri hisoblanardi. Bu erda, katta shaharlardagi kabi, haftada chorshanba va shanba kunlari bozor bo'lib savdogarlar ko'chmanchi aholi bilan savdo qilishga kelar edilar. Ayniqsa, turkman gilamlari, qo'y, jun va shu kabilar ko'p sotilar edi. Shaharning o'zida esa 180 do'kon bo'lgan. XIX asr o'rtalarida Mari ichki va tashqi savdoda katta rol o'ynab kelar

edi. Bu shahar turkmanlar, Eron, Afg'oniston, hindlar va Buxoro bilan savdo aloqalarida muhim ahamiyatga ega edi. Savdo-sotiqda paxta va tamaki asosiy o'rin tutardi. Barcha bozorlarda hunarmandlar ishlab chiqargan olacha, qalami, bo'z, chit, doka, ko'chmanchi aholi tomonidan tayyorlangan chakmonlik, kigiz, sholcha, qop, arqon, gilam va boshqa narsalar sotilgan.

XIX asrning 30-50 yillarida Buxoro amirligi va Xiva xonligi o'rtasidagi savdo ancha qizg'in edi. Buxorodan Xivaga ko'k choy, tamaki, chinni idishlar, ip va shoyidan to'qilgan kiyimliklar, har xil to'nlar, qorako'l teri va shu kabi mollar olib borib sotilardi. Xivadan Buxoro bozorlariga shoyi va ip gazlama, olma, kunjit, ot terisi, Rossiyadan keltirilgan temir va cho'yan asboblari, temir, cho'yan va shunga o'xshash mollar keltirilardi. Xiva bilan Buxoro o'rtasidagi savdoda har yili 1000-1500 tuya karvon qatnar edi.[7:71-bet] Xivaning Qo'qon bilan savdo aloqalari sust edi. Xivadan Buxoroga borgan savdogarlar Qo'qondan kelgan mollarni, Qo'qon savdogarlari esa Xiva mollari sotib olar edilar. Xiva bilan Qo'qonning o'zaro savdosi Sirdaryoning quyi tomonidan, ayniqsa Oqmachitda, 1814-yildan keyin esa Qo'qon xonligi harbiy baza va chegara shaharchalari sifatida qurdirgan Qo'shqo'rg'on, Chimqo'rg'on, Yangiqo'rg'on tomonlarida bo'lar edi. Xiva xonligidagi katta shaharlarda, jumladan, Xivada ham hind va yahudiy sudxo'rlari bor edi. XIX asr o'rtalarida ayrim sudxo'rlar 60 ming so'mgacha kumush pulga ega edi.[7:81-bet] Ular xonning davlat apparatida, uning ichki va tashqi siyosatida katta rol o'ynar edilar. Hunarmandchilik sanoatining ko'p qismi, katta bog' va er maydonlari shular qo'lida to'plangan edi. Sudxo'rlar pullarini savdogar, hunarmand va dehqonlarga ijaraga berib, juda katta foyda olishar edi. Ular ichki va tashqi savdoda ham hukmronlik qilar edilar. Xiva xonlari xazinada pul tugab qolgan paytlarda shu sudxo'rlardan qarz olib turar edilar. Bunday puldorlarning bir qismi xonning harbiy boshliqlari va uning mansabdorlari bo'lib olgan edi. Xiva xonligida Qo'ng'iro't, Xiva, Urganch

shaharlari savdo-sotiq ishlarida markaziy shaharlar hisoblanar edi. Xonlikning markazi Xiva 17-18 chaqirim aylanma uzunlikdagi devor bilan o'ralgan bo'lib, uning 12 ta darvozasi bor edi. Shaharda xon saroyi, 9 karvon saroyi, 6 hammom, 12 madrasa va 400 machit mavjud edi.[8:74-bet] To'rtta katta karvon saroy, asosan chet ellardan, ayniqsa Rossiya, Hindiston, Tibet, Qoshg'ar, Afg'oniston, Eron kabi mamlakatlardan kelgan savdogarlarga xizmat ko'rsatar edi.

Urganch shahri 1842-1845-yillarda 15 chaqirim uzunlikdagi aylanma devor bilan o'ralgan bo'lib, uning bozori Xiva bozoriga nisbatan ancha katta edi. Xonlikning butun tashqi savdosi markazlashgan shaharlardan biri Qo'ng'iro'tda amalga oshirilgan. Qo'ng'iro't qadimgi shaharlardan bo'lib, uning atrofi 27-28 chaqirim uzunlikdagi devor bilan qurshalgan. Ushbu devor asosan mudofaa vazifasini bajargan bo'lib, ayni paytda shaharni ko'rkiga ko'rk ham qo'shib turgan edi. Qo'ng'iro'tni bu darajada katta mavqega ega bo'lishi, savdo yo'lida joylashganida edi. Qo'ng'iro't ichki va tashqi savdoning asosiy markazlaridan hisoblanardi. Bu yerda pishiq g'ishtdan qilingan 13 ta ikki qavatli katta karvon saroy bo'lganligi ma'lumdir. Bu yerga xonlik tasarrufidagi boshqa shaharlardan paxta, ipak, mevalar, tuz, qurilish yog'ochlari, bo'z, kanop, jun mahsulotlari, charm-teri, bo'yoqlar va boshqalar keltirilar edi.[9:442-bet]

Qo'ng'iro't shahri orqali poytaxt Xivaga Buxoro, Rossiya, Xitoy, Eron va Hindistondan keltirilgan mollar ham olib kelinar edi. Jumladan, Qo'ng'iro't orqali Xivaga Buxorodan olib kelingan hindlarning baqqollik mollari, Qobul belbog'lari va sallalari keltirilgan. Bu savdo turi bilan xonlik poytaxtida yashovchi afg'onlar, qobulliklar va hindlar shug'ullanganlar.

Xonlikning tashqi va ichki savdosida boshqa shaharlar ham muhim ahamiyatga ega edi. Ushbu shaharlar savdogarlari tashqi savdoda Xitoy, Qoshg'ar yeri bilan olib borilgan savdoda o'z faolliklari bilan ajralib turardilar. Ko'rilayotgan davrda Xiva xonligi va Buxoro amirligi o'rtasidagi savdo ancha qizg'in edi. Xivadan Buxoro bozorlariga ipak,

shoyi kiyimliklar, ayniqsa Xiva gilamlari, choy, xar xil chinni idishlar, turli xil quruq mevalar olib borilardi. Yana shuningdek, Xiva xonligidan, xususan Qo'ng'irotdan Buxoroga Rossiya mollari: temir, po'lat va cho'yan asboblari olib borilgan. Qo'ng'irotdan savdogarlari Buxoro bozorlariga olib borgan bu mollarni ko'proq Hisor, Badaxshon, Maymana va boshqa joylardan kelgan savdogarlarga sotar edilar. Buxorodan Xivaga, paxta, doka, qorako'l teri, qand, baqqollik mollari, temir va cho'yan asboblari va shunga o'xshash narsalar keltirilar edi.[8:75-bet] Missionerlarning da'vati ham, diplomatik kelishuvlar ham, qurol kuchi bilan bo'ysundirishlar ham xalqlarni hayotiy ehtiyoj va foyda almashinuvi, ya'ni savdo-sotiq singari birlashtira olmaydi.

Ma'lumki, O'rta Osiyoda paxtachilik rivojlangach, gazlama va kiyim-kechak ichki va tashqi savdoning muhim tovarlari hisoblangan. Rossiyada o'zbek tovarlariga, xususan, gazlama va kiyim-kechaklariga talab katta bo'lib, faqat markaziy joylarida emas, balki Volgadan tortib, to Yeniseygacha bo'lgan yerlarda sotilgan. O'zbek xonliklari gazlamalari tashqi ko'rinishidan dag'alroq bo'lsa-da, lekin arzonligi va pishiqligi tufayli oddiy kishilarga juda qo'l kelgan. Oq bo'z, chit, olacha, zandoni kabi gazlama turlari Orenburg va Troisk orqali Rossiyaning ko'p joylariga tarqalgan. 1840-1849-yillarda Orenburgga ko'proq oq bo'z Buxorodan keltirilib, 10 yil mobaynida 399620 to'p (176503 so'mlik) sotilgan. Xiva xonligidan 381613 to'p (187279 so'mlik) oq bo'z olib kelinib, sifati nisbatan yaxshiroq bo'lgani bois narxi birmuncha baland yurgan.[10:275-bet]

O'zbek gazlamalaridan biri zandoni Rossiyada juda ko'p xarid qilingan. Chunonchi, Orenburgga 1840-1849 yillar oralig'ida Buxorodan 227768 to'p (94447 so'mlik) va Xivadan 316701 to'p (131986 so'mlik) zandoni olib kelingan. Bu borada Xiva salmoqli o'rinni egallagan. XIX asr o'rtalariga kelib Xivadan Rossiyaga chiqariladigan mol xillarining ko'payib borishi tufayli mollarning umumiy summasi ham osha bordi. Masalan, 1848-1850 yillarda birgina Orenburgga yuborilgan mollarning

summasi 1 million 400 ming so'mni tashkil qilgan edi.[7:130-131-bet]

XIX asrning 40-yillarida Nijegorod yarmarkasi o'zbek xonliklari bilan rus davlati o'rtasidagi savdoda muhim rol o'ynagan. 1842-yilda Xivadan bu yarmarkaga 657 ming 745 so'mlik mol yuborilganligi ma'lumdir. O'sha yili Xivadan Rossiyaga chiqarilgan mollarning 60 foizidan ortiqrog'i Nijegorod yarmarkasiga yuborilgan edi. Rossiyaga chiqarilgan 181 ming 725 so'mlik 29383 pud paxtaning hammasi shu yarmarkada sotilgan edi.[7:133-bet]

XIX asrning 40-50 yillarida O'rta Osiyo savdogarlari Nijegorod, Irbit va Korenni yarmarkalaridan tashqari, yana har yili 5 dekabrda 25 yanvargacha davom etadigan Obdorskiy yarmarkasida, Moskva va boshqa markaziy shaharlarda ham savdo qilar edilar. Rossiyadan xonliklarga keltirilgan mollar orasida Buxoroga keltirilgan rus mollari summasining miqdori Xiva va Qo'qon xonliklariga olib kelingan mollar miqdoriga nisbatan ko'proq bo'lardi. 1836-yilda Rossiyadan Xivaga 405 ming 37 so'mlik, Qo'qonga 327 ming 926 so'mlik mol keltirilgan bo'lsa, Buxoroga 1 million 81 ming 360 so'mlik mol olib kelingan. Edi. Shuningdek, 1833-1838 yillarda Rossiyadan xonliklarga yuborilgan 15 million 200 ming so'mlik mollardan Buxoro amirligiga olib kelingan qismi 7 million so'mni tashkil qilgan edi.

XIX asr 50 yillarining oxiriga kelib rus mollari O'rta Osiyodan ingliz mollarining siqib chiqarishi bilan birga, Angliya hukmronlik qilayotgan Ost-Indiya yerlariga ham tarqalib, ingliz mollari bilan raqobat qila boshlagan edi. XIX asrning 50 yillarida Rossiyadan Turkiston yerlariga keltiriladigan rus mollarining turlari ham ko'paya bordi.

Rossiyadan temir va har xil temir asboblari ham keltirilar edi. Jumladan Xiva xonligiga 1840-1849-yillarda 54 ming 630 so'mlik temir va 124 ming 199 so'mlik temir idish-asboblari keltirilgan.

Shu bilan birga ko'plab ip-gazlamalar ham keltirilardi. Yuqorida ko'rsatilgan 10 yil mobaynida Rossiyadan Xiva xonligiga hammasi bo'lib, 3 million 784 ming 901

soʻmlik ip gazlama keltirilgan.[11:141-bet] Bu gazlamalar yaxshi sifatli, chiroyli va arzon boʻlishi tufayli mahalliy gazlamalar tobora kasod boʻlib qolgan. Rossiyadan Xivaga turli movut ham olib kelingan. Bulgʻori charm yil sayin koʻproq keltirilgan. 1840-1849-yillar davomida Rossiyadan Xiva xonligiga 237 ming 889 soʻmlik bulgʻori charm yuborilgan edi.

XIX asrning ikkinchi choragida Rossiyadan Xiva xonligiga keltirilgan mollarga nisbatan chiqarilgan mollar summasi bir yarim baravar ortiq edi. Rossiya bilan xonlik oʻrtasidagi savdo-sotiq xivalik savdogarlar muhim oʻrin egallagan edilar. Rus savdogarlarining oz qismigina Turkistonga jumladan, Xivaga oʻzlari qatnardi, XIX asrning 60-yillarida esa Oʻrta Osiyoga keluvchi savdogarlarning soni yanada kengayib ketgan edi. Chunki yoʻlning uzoqligi va qiyin boʻlishi, yoʻl qaroqchilarining savdogarlarni talashi, karvon yoʻllarida Xiva bilan Qoʻqon xonlari va amaldorlari tomonidan savdogarlardan gʻayriqonuniy boj olish xatti-harakatlarining kuchayib borishi bilan bir qatorda Rossiya Oʻrta Osiyo xonliklarini bosib olishga kirishishi oʻrtadagi teng oʻzaro savdo-sotiqning rivojiga gʻov boʻldi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Xiva xonligi koʻrilayotgan davrda qoʻshni Sharq mamlakatlari Xitoy, Eron, Hindiston, Turkiya va Afgʻoniston singari davlatlar bilan oʻzaro iqtisodiy, madaniy, savdo-sotiq va elchilik aloqalarini kengaytirishga harakat qilib, har bir davlat bilan ikki tomonlama teng huquqli boʻlgan

aloqalarni yoʻlga qoʻyishga intilgan. Bu ayniqsa oʻzaro savdo-sotiq aloqalarining keng koʻlamda olib borilishida koʻrinadi. Bunday savdo aloqalari xonlik ichki va tashqi bozorining kengashiga olib keladi.

Xiva xonligining qoʻshni davlatlar bilan oʻzaro munosabatlarini XVIII –asrning ikkinchi yarmi XIX asrdagi tahlili shundan dalolat beradiki, xonlikning qoʻshni davlatlar bilan oʻzaro iqtisodiy, madaniy savdo-sotiq va elchilik aloqalari Shergʻoziyxon, Olloqulixon, Muhammad Rahimxon II lar hukmronligi davrida katta muvaffaqiyatlarga erishilgan.

Oʻrganilayotgan davrda Xiva xonligining Rossiya davlati bilan savdo-sotiq va elchilik aloqalari goh yuksalib, goh dushmanlik kayfiyatida davom etgan. Rossiya oʻzining imperiyachilik tazyiqini xonlikka oʻtkazishga harakat qilgan boʻlsa-da xonlik savdogarlari va elchilarning uddaburonligi orqasida muayyan yutuqlarga ham erishilgan. Xiva xonligi oʻzining yon qoʻshnilari Buxoro va Qoʻqon davlatlari bilan ham oʻzaro iqtisodiy, madaniy va savdo-sotiq aloqalarini olib bordi. Biroq, bu aloqalar u qadar rivoj topib ketmadi.

Xiva xonligi Qoʻqon xonligi bilan aloqalari orqali Xitoy bilan savdoni kuchaytirishga intilgan edi. Xiva xonligi Eron, Hindiston va Turkiya bilan olib borilgan oʻzaro aloqalarda katta muvaffaqiyatlarga erishganki, bu tajribalarda bugungi yosh Oʻzbekiston tashqi aloqalarida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Biroq, qoʻshni davlatlar bilan olib borilgan ikki tomonlama teng huquqli asosdagi iqtisodiy, madaniy, savdo-sotiq va elchilik aloqalariga Xiva xonligining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida chek qoʻyildi.

ADABIYOT VA MANBALAR ROʻYXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистон янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустанлакачилиги даврида.-Т.: «Шарк» 2000.
2. Зиёев Ҳ.З. Сибирлик ўзбеклар (XVI аср XX асрнинг бошлари) –Т. : 1958; Ўша муаллиф Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI-XIX асрлар)-Т., 1962; Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии (во второй половины XIX столетия до первой мировой войны). – Т.: 1959; Мухаммаджонов А, Неъматов Т.Н Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар.-Т.: 1967; Неъматов Т. Хива ва Россия муносабатлари тарихидан (XIX асрнинг 20-50 йиллари), Т.: 1959; Халфин Н.А. Россия и

ханства Средней Азии (первие половине XIX века) М.: 1974: Гулямов Х. Г. Из истории дипломатических отношений России с Бухарским ханством в XVIII веке-Т., 1992; С. Хошимов Туркистоннинг дипломатик алоқалари тарихидан “Фан турмуш”, 1998. 2-сон, 22-23 бетлар.

3. Хаджаева Б.С.Сборник документов по истории Средней Азии XVI-XIX вв. Общественные науки в Узбекистане. 1993: №6 Стр 26-29.; Норкулов Н., Жўраев. Ў. Ўзбекистон тарихи. (XVI-XIX асрнинг биринчи ярми)-Т., «Шарк» 2001; Аллаева Н. Хива хонлигининг Эрон билан савдо алоқалари тарихидан. (XVI-XVIII асрлар). Ўзбекистон тарихи. 2007: 1-сон. 67,73,121-бетлар.

4. Зелькина Е. Очерки по аграрному вопросу в Средней Азии. М.: 1930 г. 20 с.

5. Норкулов Н., Жўраев Ў. Ўзбекистон тарихи (XVI-XIX асрнинг биринчи ярми). Т., «Шарк» 2001 й. 118,119,120,121-бетлар.

6. Ўзбекистон тарихи. Т., «Университет». 1997.

7. Мухаммаджонов А. Р., Нейматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Т., «Фан». 1957 й. 71,81,130,131,133-бетлар.

8. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. М., «Наука» 1968 г. 74-75 с.

9. Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник. 1876 г. 442 с.

10. Ҳамид Зиёев. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида. (XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари) Т., «Шарк». 2006 йил. 275-бет.

11. Зиёев Ҳ. Ўрта Осиё ва Сибирь XVI-XIX асрлар. Т., 1968 й. 141-бет.